

Podivné částice

Historie objevu nových mezonů a baryonů je poněkud spletitá a omezíme se proto jen na její stručnou rekapitulaci. První novou částicí, jež v tabulkách následovala za piony byl – použijeme-li dnešní terminologie – nabitý **kaon** neboli mezon K^+ (jeho klidová energie je přibližně 494 MeV). Je pozoruhodné, že tento mezon byl s největší pravděpodobností poprvé zaznamenán v kosmickém záření ještě dříve než pion (Louis Leprince-Ringuet a Michel L'héritier, 1943), ale „tabulkový“ status získal až začátkem padesátých let – tomu předcházela zejména identifikace jeho rozpadů na piony³. Studium kosmického záření během čtyřicátých a začátku padesátých let ve skutečnosti přineslo celou řadu pozorovaných případů, jež se daly interpretovat jako rozpady nových nestabilních částic. V roce 1953 byla existující data různých experimentálních skupin sumarizována a kromě již zmíněného mezonu K^+ se v tabulkách objevil také neutrální kaon K^0 a dále dva nové baryony, které se nyní nazývají Λ a Σ^+ (pro metastabilní baryony těžší než nukleony se dosud často užívá tradičního označení **hyperony**). Částice Λ i Σ^+ se prakticky vždy rozpadají na nukleon a pion. Krátce nato následoval hyperon Ξ^- (tzv. „kaskádní hyperon“), který se rozpadal na Λ a π^- .

Další podstatný pokrok přinesly experimenty na urychlovačích, které umožnily systematicky studovat procesy produkce nových částic. Koncem roku 1953 byl (na zařízení Cosmotron v americkém Brookhavenu) k bombardování jader terčíku poprvé použit svazek pionů. Tento experiment během krátké doby potvrdil dřívější výsledky známé z kosmického záření a dále je rozšířil. Byla tak např. potvrzena existence

---

³ Zde mají prvenství George Rochester a Clifford Butler, jejichž pozorování z roku 1947 byla o něco později nezávisle potvrzena dalšími experimentátory.

Σ^+ a objeven hyperon označovaný dnes Σ^- (který ovšem není antičásticí Σ^+ !). Obzvláště důležitá byla produkce párů nestabilních částic. Četnost těchto procesů naznačovala, že zde vchází do hry silná interakce, ale rozpady nových mezonů a baryonů byly relativně pomalé – jejich střední doby života byly delší než 10^{-10} s a odpovídaly tedy spíše slabé interakci; v rozpadech přitom obvykle vznikaly nukleony a/nebo piony. To vypadalo téměř jako paradox: nové částice se produkovaly v silných interakcích a rozpadaly se na silně interagující částice, ale kdyby silná interakce způsobovala jejich rozpad, jejich střední doby života by byly alespoň o deset řádů menší než ty, které se pozorovaly.

Tuto záhadu úspěšně vyřešil Murray Gell-Mann. Podstatou jeho návrhu bylo, že pro hadrony (tj. mezony a baryony) zavedl nové *aditivní* kvantové číslo, které se zachovává v silných a elektromagnetických interakcích, ale ve slabých interakcích se může měnit. Toto nové kvantové číslo Gell-Mann nazval **podivnost** (v anglickém originálu je to „strangeness“ a značí se proto S). „Obyčejné“ hadrony (piony a nukleony) mají podivnost nula, pro mezon K^+ je $S = +1$ a hyperony Λ a Σ mají $S = -1$. Antičástici se přiřadí opačná podivnost než částici, takže mezon K^- (který má stejnou hmotnost jako K^+) nese podivnost -1 . Tato pravidla pak jednoduše vysvětlovala pozorované zákonitosti produkce mezonů a baryonů a jejich rozpadů – bylo např. zřejmé, že ve srážkách obyčejných hadronů se „podivné“ částice mohou rodit jen v párech a jen v určitých kombinacích. Dále, kromě podivnosti se v silných interakcích zachovává izospin (který se ale může měnit v elektromagnetických a slabých interakcích). Gell-Mann rovněž správně uhodl, že ve slabé interakci se podivnost může měnit nejvýše o jednotku.

Stojí za zmínku, že ještě před Gell-Mannem formuloval alternativní model Abraham Pais, který postuloval, že mezony a baryony nesou *multiplikativní* kvantové číslo, které má hodnotu $+1$ pro piony a nukleony a -1 pro nové částice jako K^+ , Λ

M. Gell-Mann
1929–

atd.; předpokládal přitom, že *součin* těchto čísel pro jednotlivé hadrony se zachovává v silných interakcích (ale ve slabých interakcích obecně nikoli). Paisova teorie sice vysvětlovala všechna tehdy známá pozorování, ale vedla také k některým předpovědím, jež byly později vyvráceny. Nejzajímavější je asi případ procesu $\pi^- p \rightarrow K^- \Sigma^+$, který byl v rámci Paisova modelu dovolen, ale podle Gell-Mannovy teorie je striktně zakázán (naproti tomu podobný proces $\pi^- p \rightarrow K^+ \Sigma^-$ je dovolen v obou schématech!). Tuto pozoruhodnou historickou kuriozitu zde uvádíme proto, aby bylo zřejmé, že dnešní standardní učebnicová teorie měla kdysi svou vědeckou – a tudíž experimentálně vyvratitelnou – alternativu. Pro úplnost ještě dodejme, že ke schématu navrženému Gell-Mannem dospěl nezávisle a prakticky současně také Kazuhiko Nishijima.

Klasifikaci mezonů i baryonů podle podivnosti a izospinu kvantitativně vystihuje slavná Gell-Mann – Nishijimova formule

$$Q = T_3 + \frac{1}{2}(B + S) \quad (1)$$

kde Q značí elektrický náboj (v jednotkách kladného elementárního náboje), T_3 je „třetí složka izospinu“, B je tzv. **baryonové číslo** (B má hodnotu +1 pro baryony, -1 pro antibaryony a 0 pro mezony) a S je podivnost. Jen pro ilustraci hodnot izospinu uveďme, že např. $T_3 = -1, 0, 1$ pro triplet π^-, π^0, π^+ , $T_3 = -1/2, +1/2$ pro dublet n, p apod. Teorie podivných hadronů vyjádřená formulí (1) dávala některé předpovědi, jež byly na svou dobu poněkud neobvyklé. K^- mezony tvoří dva izospinové dublety K^0, K^+ a $K^-, \bar{K}^0$, přičemž elektricky neutrální K^0 není totožný se svou antičásticí $\bar{K}^0$. Dále, baryony Σ^- a Σ^+ jsou umístěny do izotripletu, analogického tripletu π -mezonů. Jako neutrální partner $\Sigma^\pm$ by se na první pohled nabízel hyperon Λ , avšak jeho klidová energie 1115 MeV je poněkud malá (pro srovnání, klidové energie Σ^+ , resp. Σ^- jsou 1189 MeV, resp. 1197 MeV). Tak byl předpovězen hyperon Σ^0 , který by se měl rozpadat (elektromagnetickou interakcí) na Λ a foton. Σ^0 s očekávanými vlastnostmi byl skutečně objeven v roce 1955

(jeho klidová energie je 1192 MeV). Konečně, hyperon Ξ^- musí mít podivnost -2 (neboť se slabě rozpadá na Λ a π^-) a potřebuje k sobě neutrálního partnera do izospinového dubletu. Ten byl nalezen až v roce 1959 pomocí bublinové komory a s využitím svazku mezonů K^- produkovaných na zařízení Bevatron v kalifornském Berkeley; relevantní proces byl $K^- p \rightarrow K^0 \Xi^0$. (Poznamenejme, že bublinovou komoru vynalezl v roce 1952 Donald Glaser.) Klidové energie jsou 1321 MeV pro Ξ^- a 1315 MeV pro Ξ^0 . Nesporný fenomenologický úspěch Gell-Mannovy teorie vedl během padesátých let k jejímu všeobecnému uznání a byl tak definitivně akceptován i termín „podivnost“, který z počátku budil odpor komunity částicových fyziků.

Podivné částice, o nichž byla zatím řeč, však zdaleka nejsou jedinými novými mezony a baryony, jež se objevily na scéně během padesátých a začátku šedesátých let.

V experimentech na urychlovačích totiž postupně přibývalo také tzv. **rezonancí**, které se vyznačují extrémně krátkou dobou života – typicky 10^{-22} až 10^{-23} s. Pro bližší osvětlení podstaty těchto hadronových stavů je třeba nejprve připomenout jeden velmi důležitý pojem, který budeme nadále často užívat i v jiných souvislostech. Jedná se o **účinný průřez** reakce vyvolané srážkou dvou částic (může přitom jít jak o pružný rozptyl, tak o produkci dalších částic). Tato veličina představuje vhodně normovanou pravděpodobnost uvažovaného fyzikálního procesu (tj. pravděpodobnost toho, že za daných podmínek dojde k určité reakci) a je tedy zároveň určitou mírou intenzity (síly) příslušné interakce. Jak sám název napovídá, účinný průřez má rozměr plochy a udává se tedy v násobcích m^2 ; v jaderné a částicové fyzice se obvykle užívá jednotka barn (angl. stodola!), což je $10^{-28} m^2$. Kvantová teorie dává matematické metody pro výpočet účinných průřezů různých procesů v rámci modelů interakcí částic v mikrosvětě; na druhé straně, pro jejich experimentální měření je podstatný vztah

D. Glaser
1926–2013

$$N = \sigma \cdot L \quad (2)$$

v němž N je zaznamenaný počet případů uvažované reakce za jednotku času, σ je účinný průřez a L je tzv. **luminosita**, která závisí na hustotě toku dopadajících částic a na vlastnostech terčíku; udává se obvykle v $\text{cm}^{-2} \text{s}^{-1}$.

Účinný průřez konkrétní reakce vždy závisí na celkové energii částic před srážkou a měření této závislosti přináší podstatnou informaci o charakteru interakce. Z kvantové teorie je známo, že pokud při určité energii srážky může vzniknout nějaká částice (s odpovídající klidovou hmotností), která se rozpadá na pozorovaný koncový stav, pak v této oblasti se účinný průřez daného procesu výrazně zvýší: pozoruje se „rezonanční pík“, jehož šířka je nepřímo úměrná době života takové částice v mezistavu. Přesně řečeno, označíme-li šířku rezonance jako Γ , pak její střední doba života je $\tau = \hbar/\Gamma$; jelikož redukovaná Planckova konstanta $\hbar$ má hodnotu přibližně $6,6 \times 10^{-22} \text{ MeV s}$, znamená to, že šířka 6,6 MeV odpovídá době života 10^{-22} s . Rezonanční chování účinných průřezů bylo známo z fyziky atomového jádra přinejmenším od čtyřicátých let a kanonický tvar této energetické závislosti je spojen se jmény Gregory Breita a Eugene Wignera.

První rezonance ve fyzice elementárních částic byla objevena v roce 1952 skupinou experimentátorů, kteří pracovali pod vedením E. Fermiho na cyklotronu v Chicagu. Vyšetřovali srážky nabitých pionů s protony (tj. s vodíkovým terčem), v nichž se opět produkovaly páry pion – nukleon. Pozorovali nápadný růst účinného průřezu pro určitou hodnotu kinetické energie dopadajících částic a data se dala interpretovat jako první polovina Breit-Wignerovy rezonanční křivky. Vzhledem k tomu, že toto chování se projevovalo jak ve srážkách $\pi^- p$ tak $\pi^+ p$, bylo možno usoudit, že pozorovaná rezonance má izospin $3/2$ a úhlové rozdělení produktů reakce naznačovalo, že její spin je rovněž $3/2$. Trvalo několik dalších let, než se situace úplně vyjasnila, ale kolem poloviny padesátých let už byla baryonová rezonance $\Delta(1232)$, jak se

dnes označuje, bezpečně identifikována. Má klidovou energii 1232 MeV a šířku přibližně 120 MeV, což znamená, že její střední doba života je zhruba 10^{-23} s. Představuje čtveřici stavů Δ^{++} , Δ^+ , Δ^0 , Δ^- , lišících se nábojem – jinak řečeno, je to izospinový kvartet (připomeňme, že pro izospin velikosti T má příslušný multiplet $2T + 1$ členů). Podivnost $\Delta(1232)$ je ovšem rovna nule, neboť vzniká silnou interakcí pionu a protonu a neprodukuje se přitom v páru s jinou částicí. Velmi krátká doba života takové hadronové rezonance přirozeně souvisí s tím, že i její rozpad je způsoben silnou interakcí.

Na začátku šedesátých let pak byla objevena celá řada dalších hadronových stavů tohoto typu. Hned v roce 1960 byla pozorována rezonance ve srážkách mezonu K^- s protonem, která má sice spin $3/2$ stejně jako Δ , ale jinak je příbuzná hyperonům Σ (má podivnost -1 a izospin 1); dnes se proto označuje jako Σ^* , nebo přesněji $\Sigma(1385)$ (číslo v závorce u symbolu rezonance vždy udává klidovou energii v MeV). Brzo potom následovaly objevy prvních mezonových rezonancí; mezi nimi je velmi důležitý ρ -mezon se spinem 1 , plným označením $\rho(770)$, který je blízkým příbuzným pionu (má nulovou podivnost a izospin 1). V roce 1962 pak byla nalezena baryonová rezonance příbuzná hyperonu Ξ , která se dnes označuje Ξ^* , resp. $\Xi(1530)$ (spin $3/2$, izospin $1/2$ a podivnost -2). Kromě toho byla také objevena celá řada rezonancí, které mají izospin $1/2$ a vypadají jako excitované stavy nukleonů (k dnešnímu dni je jich známo více než tucet a nejlehčí z nich v tabulkách figuruje pod označením $N(1440)$). Skupiny takových excitovaných stavů jsou dnes identifikovány prakticky pro každý základní mezon či baryon a celkový počet známých rezonancí tak v současnosti dosahuje několika stovek.

Zde je na místě terminologická poznámka. Pro větší přehlednost jsme v naší diskusi hadronů zatím rozlišovali „částice“ (jako π , K , Λ , Σ atd.) a „rezonance“ (Δ , Σ^* atd.). Je třeba zdůraznit, že takové dělení je ve skutečnosti poněkud umělé, ačkoli se v literatuře poměrně často užívá. Rozdíl mezi hadrony prvního a druhého typu je totiž pouze v tom,

že „částice“ se rozpadá relativně pomalu (pod vlivem slabé nebo elektromagnetické interakce), zatímco „rezonance“ žije velmi krátce – její rozpad je způsoben silnou interakcí. Prakticky to znamená, že částice může při dostatečně velké rychlosti zanechat stopu pozorovatelné délky např. v bublinové komoře (připomeňme, že světlo urazí za 10^{-10} s vzdálenost 3 cm), zatímco pro rezonance je tento způsob detekce vyloučen. Fyzikální povaha všech hadronů je však v podstatě stejná: jsou to subjaderné objekty, jež cítí silnou interakci a není přitom důvod se domnívat, že např. nukleon je „elementárnější“ než rezonance Δ (prostě proto, že podle žádného přirozeného fyzikálního kritéria nelze takovou hierarchii ve světě hadronů identifikovat).⁴

---

⁴ Stojí snad také za zmínku, že fenomenologická „hadronová demokracie“ byla základem tzv. teorie „bootstrapu“, kterou na začátku šedesátých let navrhl Geoffrey Chew. Kvarkový model, o němž bude řeč dále, tuto teorii nakonec zcela vytlačil na okraj zájmu částicových fyziků. Zdá se však, že její idea čas od času oslovuje některé filosofy přírodních věd.